

ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В РОКИ СТОЛИПІНСЬКОЇ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ (1906 - 1916 рр.)

Олександр ГЕРАСИМЧУК

Переселенська політика була одним із важливих компонентів столипінських аграрних перетворень. Однак, аграрні міграції відбувались ще задовго до появи Столипіна на політичній арені. Переселення чернігівського селянства до початку столипінських аграрних перетворень вже розглядалось автором в одній із попередніх публікацій¹. Особливістю міграційної політики в роки столипінських реформ було те, що в цей період уряд Російської імперії остаточно перейшов від заходів, спрямованих на стримування аграрних переселень, до їх заохочення.

До проблем міграції українського селянства на рубежі XIX – XX ст. звертались в своїх дослідженнях С.І. Брук, В.М. Кабузан, Л.С. Складов, котрі в своїх публікаціях показали місце і роль переселенців з України, в тому числі з Чернігівщини, у загальноросійському переселенському русі². Визнаним спеціалістом з проблем аграрних переселень є М.А. Якименко, в дослідженнях якого значна увага приділена міграціям селян із Чернігівської губернії. Ним було розглянуто економічні основи аграрних переселень в Україні в кінці XIX – на початку XX ст., особливості міграції українського селянства та соціально-економічні наслідки селянських переселень³. Не зважаючи на те, що всі вищевказані дослідники вказували на важливу роль чернігівського селянства у міграційних процесах, окремі дослідження, які б відображали, зокрема, переселення саме із Чернігівської губернії на початку XX ст., відсутні - автори лише згадували Чернігівщину у контексті загальноросійського чи загальноукраїнського міграційного руху. Тому метою даної статті є характеристика аграрного переселення із Чернігівської губернії в роки столипінських аграрних перетворень, а саме: визначення причин переселення, висвітлення ходу переселенського руху і показ ставлення царського уряду до селянських міграцій.

Герасимчук Олександр Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

© Герасимчук О., 2011.

Чернігівська губернія за інтенсивністю переселенського руху в Сибір і на Далекий Схід була наприкінці XIX – на поч. XX ст. одним із безумовних лідерів по всій Російській імперії: якщо в 1887–1894 рр. у загальноросійському переселенському русі Чернігівщина займала дев'ятнадцяте місце за кількістю переселенців⁴, то до 1911 р. губернія перемістилась на другу позицію, поступаючись лише Полтавській губернії⁵. В наступні роки ці дві українські губернії втрачають лідируючі позиції, хоч кількість переселенців в них залишалась досить значною. В 1912 р. Чернігівщина вже була сьомою, а в 1913 р. – вісімнадцятою серед губерній європейської Росії за кількістю переселенців на Схід⁶. Масштабність переселень з Чернігівщини стає очевиднішою, якщо порівняти її із міграціями селянства центральних російських губерній: за 1896–1912 рр. із Чернігівської губернії за даними земської статистики виселилось 260 тис. осіб⁷, а за цей час із Московської губернії переселилось 410 осіб, із Владимирської – 901 особа⁸. «Найкращий колонізаційний елемент дають малороси, особливо полтавці і чернігівці, яких мені довелося багато бачити під час моєї поїздки... Найгірший елемент для колонізації становлять вихідці з деяких центральних губерній Росії, особливо туляки, рязанці, орловці та пензенці...», – зазначав у 1895 р. міністр землеробства і державних маєтностей О. Єрмолов у своїй доповідній записці на ім'я царя Миколи II⁹. Всього ж за період з 1896 по 1905 рр. з України в інші губернії виїхало 415 696 чол., що становило 38,6% усіх переселенців Європейської Росії¹⁰. Чернігівщину за цей час покинуло 92,4 тис. чоловік (8,58% від загальної кількості і 22,2% від українських переселенців)¹¹. Впродовж 1906-1915 рр., тобто за роки столипінської аграрної реформи, загальна кількість українських переселенців становила 1 317 182 осіб. (42,93% від загальноросійської)¹², з них чернігівців було 172 673 осіб (5,63% від загальної кількості переселенців Російської імперії і 13,1% від переселенців з українських губерній)¹³.

Серед основних причин, які змушували селян Чернігівщини переселятись в інші регіони, можна виділити аграрне перенаселення, безземелля та малоземелля, низьку родючість ґрунтів у північних повітах губернії. Економіст О. Кауфман, крім перенаселення, виділяв як причину міграцій ще й кризу системи господарювання, яка штовхала до переселення заможних господарів з великими родинами¹⁴. Столипінська аграрна реформа сприяла новому курсу уряду в галузі переселенської політики. Закріплюючи надільну землю в особисту приватну власність, селянин мав право її продати, а за виручені гроші міг купити більше землі на нових місцях і облаштувати там господарство¹⁵.

У своєму циркулярному листі від 29 грудня 1906 р. головноуправляючий землевпорядкуванням і землеробством князь Васильчиков наказував губернаторам здійснювати реформи в аграрному секторі, «...надаючи первинної важливості переселенській справі, на яку звернена особлива увага уряду в зв'язку з винятковою її важливістю в цей час, коли аграрний рух серед сільського населення Європейської Росії можна значно послабити виселенням надлишків

населення в Азіатські окраїни Імперії...», і пропонував всіма силами сприяти успішному просуванню переселенської справи¹⁶.

Переселення в роки столипінської аграрної реформи відбувалось на підставі закону від 6 червня 1904 р. з доповненнями від 10 березня 1906 р., однак, крім того, видавалась значна кількість підзаконних актів, що свідчило про важливість переселенської політики для влади. Тільки з березня 1906 р. по травень 1908 р., тобто в найбільш інтенсивний період селянських міграцій на Схід, вийшло близько 200 розпоряджень, циркулярів та роз'яснень, які стосувались цього питання¹⁷. Постійно змінювались правила про посилку ходоків. Зрештою, видачу прохідних свідоцтв і формування ходацьких партій було віддано на розсуд землевпорядних комісій¹⁸.

З 1906 р. переселення з Чернігівської губернії набирає вражаючих розмірів. Владі вже не потрібно було піклуватись про розвиток переселенського руху: переселенський рух необхідно було лише впорядковувати¹⁹. Головне управління землевпорядкування і землеробства з початку 1907 р. розгорнуло активну пропагандистську діяльність, спрямовану на інформування населення про умови переселення: в січні - березні 1907 р. в повіті Чернігівської губернії було надіслано брошури, в яких містились відомості про клімат і ґрунти місцевостей передбачуваного переселення, відстані між залізничними станціями, місця проживання чиновників, лікувальні і продовольчі пункти. Також в брошурах було показано карти, в яких рожевою фарбою було позначено повіти, в яких переселенцям надавались земельні ділянки. Волосних старшин і писарів зобов'язували поширювати ці брошури вартістю 5 коп. серед населення і «попереджати охочих про всі труднощі даної справи»²⁰. Лише в 1907 р. було надруковано 6,5 млн. примірників таких книг і 400 тис. різноманітних роз'яснень про порядок переселення й умови життя в колонізаційних районах. Однак, як показали подальші події, реалії життя значно відрізнялись від написаного в книгах²¹. Ходоки, які вирушили від Сосницького повіту в Тургайсько-Уральський регіон влітку 1907 р., повернулись ні з чим – придатних для землеробства ділянок вони не знайшли. По дорозі один з ходоків Тихон Єсипенко помер, оскільки йому не змогли надати вчасно медичну допомогу. Його товариші потім казали: «Тільки один з нас знайшов землю, та й то не з власної волі»²². Невдоволення переселенцями висловлювало і місцеве населення. «Нині киргизи вже скаржаться на утиски, спричинені відрізками їх земель для переселенських ділянок», – зазначав представник Сосницького земства, який супроводжував ходоків в Уральську область²³.

В перші роки аграрної реформи (1907-1908 рр.) переселенський рух чернігівського селянства досяг свого найвищого розмаху. Селяни засипали землевпорядні комісії заявами про переселення і просили посприяти їм в наданні допомоги від держави²⁴. Занепокоєний масштабами переселенського руху на початку 1907 р., головноуправляючий землевпорядкуванням і землеробством князь Васильчиков в своєму циркулярі від 28 лютого 1907 р. звертав увагу землевпорядних комісій на «небезпеку штучного збудження переселенського

руху з місцевостей, де така потреба не викликана життям». Заходи такого характеру на переконання чиновника «приводять лише до збитків і розорення окремих господарств і здатні лише дискредитувати в свідомості народних мас переселення як засіб покращення земельного побуту»²⁵. 18 березня 1907 р. в Чернігівську губернію було надіслано циркуляр ГУЗіЗ «Про порядок переселення в 1907 р.», в якому областями бажаного переселення оголошувались Амурська і Приморська області, а в степові Тургайську і Уральську області дозволялось видавати лише хоодацькі свідоцтва, та й то лише хоодакам Чернігівської і ще шести українських губерній²⁶. Особливі умови для Чернігівських селян зайвий раз свідчать про значну кількість охочих переселитись з Чернігівщини. Землевласник О. Свірщевський у листі до голови Чернігівської губернської землевпорядної комісії 25 червня 1908 р. писав: «Південно-Уссурійський край заселений виключно чернігівськими селянами»²⁷.

Активізації переселенського руху сприяли і неврожайні 1906–1907 рр., які поставили селян Чернігівщини, особливо північних повітів, на межу голодної смерті. Із Глухівського повіту кореспонденти у 1909 р. повідомляли: «Під впливом неврожаїв минулих років і важкої зими наш Глухівський повіт сильно потягнуло до переселенського руху і селяни щоденно беруть в облогу волосні правління і землевпорядні комісії із клопотаннями про видачу хоодацьких свідоцтв»²⁸. Земський начальник 4-ї ділянки Новгород-Сіверського повіту М. Голіцин клопотав перед чернігівським губернатором про надання дозволу на переселення в Сибір селянам с. Стахорщина названого повіту, мотивуючи це тим, що для них це спосіб виживання, якого селяни «жадають і вбачають в ньому єдиний вихід із свого безвихідного становища. При цьому земля їх жахлива і заледве окупає себе... Якщо не пустити їх, то це загрожує набагато гіршим...»²⁹. Гласний Козелецьких повітових зборів Красовський у своїй доповідній записці восени 1908 р. зазначав: «Неврожаї озимих, які стались в нашому повіті, викликали падіння добробуту сільського населення і викликали у селян прагнення до переселення». Чиновник бідкався, що на повіт виділено мало ділянок для переселення, всього 159 (а, наприклад, Остерському повіту – 2640 ділянок), а «кількість сімей, які заявили клопотання про переселення величезна». Лише одному селу Щаснівка для задоволення потреб виселенців необхідно було 688 ділянок. Становище цих сімей викликало небезпідставну тривогу у представника земства, оскільки багато з них вже на той час розпродали майно і не посіяли озимих³⁰.

Неврожайні 1906–1907 рр. викликали також збільшення відхідництва, особливо в Новгород-Сіверському, Стародубському, Городнянському, Кролевецькому, Остерському повітах. Не знайшовши роботи, назад повернулось лише 8% тих, які пішли на заробітки (1748 чоловік). Переважно це були жителі Городнянського (120 чол.), Суразького (570 чол.), Чернігівського (432 чол.) повітів³¹. Всі інші залишились в місцях заробітків. Письменник М. Коцюбинський у редагованих ним «Сільськогосподарських оглядах Чернігівської губернії», у 1907 р. вказував на незавидне становище заробітчачан в південних українських

губерніях. Він писав: «Іноді відходників вабили чутки, що на стороні добре заробляють. Однак надії на добрий заробіток на стороні не зовсім виправдались. Тим не менше, багатьом довелось залишитись на місці відходу тому, що вдома було ще гірше»³². Найпопулярнішими місцями відходів для чернігівців були Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії, а також не надто віддалені регіони Кавказу і області війська Донського. Серед ближчих регіонів, куди вирушали на заробітки чернігівські селяни, можна назвати Київську і Подільську губернії³³.

В роки столипінської аграрної реформи не припинявся відхід чернігівських селян на заробітки і в більш дальні регіони. Представником земства А. Мухіним на загальних зборах 23 жовтня 1912 р. було зроблено доповідь про відходжі промисли селян із Суразького і Новозибківського повіту в Північно-Американські Сполучені штати. Із цих повітів щорічно за океан відправлялось близько 10% населення, переважно чоловіки 20-30 років. У деяких селах названих повітів відсоток відходників досягав 50%. Причиною відходу було названо можливість заробити в середньому на 300 руб. більше ніж десь в Росії. «Ідуть в чорнороби, на шахти, на металургійні заводи. Плата більша ніж у нас, але і праця каторжна – до 14 годин на добу. Наші робітники потрапляють лише на такі роботи, на які охочих зовсім нема. Лише незначна частина залишається в Америці назавжди. Більшість повертається додому, пробувши в середньому на заробітках лише півтора року... Гроші ідуть цілком на побудову чи ремонт будинку, хліва, огорожі, рідко на купівлю землі і зовсім не йдуть на збільшення господарства», – зазначав А. Мухін. Як результат таких заморських заробітків, представник земства називав те, що «до 40 років людина «спрацьовується», а спричинило такий стан справ те, що існує «глибока невідповідність між багатствами нашої природи і можливістю їх використання». Чиновник наголошував, що «чернігівські американці» повинні стати яскравою ілюстрацією справедливих, вимог необхідності негайного покращення нашого господарського ладу за неможливості пристойного існування за нинішнього стану справ³⁴.

Значна кількість законів, указів і розпоряджень царського уряду часто вносили плутанину і хаос в переселенську справу, чим успішно користувались нечисті на руку чиновники всього бюрократичного апарату, починаючи від сільського старости і закінчуючи чиновниками переселенського управління. За дозвіл на пільговий проїзд, на видачу грошової чи продовольчої позики переселенцям і ходокам місцева влада в особі волосних писарів, старшин, мирових посередників, членів землевпорядних комісій часто вимагала хабарів, які селяни не мали змогу дати. За підрахунками М. Якименка в 1906-1913 рр. близько 90% переселенців так і не отримали обіцяної допомоги³⁵. Агент по переселенню В. Косменко-Загорський, повернувшись у 1909 р. з поїздки по Чернігівській губернії, зазначав, що на всьому протязі шляху від Унечі до Гомеля не було майже ні однієї станції, де б не сідали в поїзд 2-3 сім'ї переселенців, які їхали з усім своїм майном в Сибір за дорогим тарифом, без заздалегідь

наміченого місця, тобто куди доведеться – хто до родичів або односельців, які раніше виїхали, а хто просто так. Всі в один голос стверджували, що вдома життя нема, що гірше в Сибіру не буде, що слізно просили землевпорядну комісію, якщо неможливо дати ділянок в Сибіру, то дати хоч дешевий проїзд, але всім було відмовлено і в цьому. Об'їхавши майже всі головні пункти відправлення переселенців у Чернігівській губернії, агент дійшов висновку, що переселенців, які їхали на задалегідь зараховані землі, майже не було³⁶.

Прибувши до Сибіру, самовільні переселенці були абсолютно безправними, оскільки не мали переселенського свідоцтва, яке давало право на приписку до нового місця проживання і на володіння земельною ділянкою. Такі селяни потім засипали повітові землевпорядні комісії проханнями про висилку їм переселенського свідоцтва, однак одержували незмінну відповідь, що оскільки вони вважаються самовільними переселенцями, то матимуть можливість одержати землю лише після задоволення всіх осіб, які переселяються з дозволу землевпорядних комісій³⁷. Був шанс облаштуватись самовільним переселенцям і у тому випадку, якщо від земельної ділянки остаточно відмовились ходоки від землевпорядних комісій. Однак, чекати цього моменту селянам іноді доводилось роками, при цьому вони витрачали всі заощаджені кошти, поступово остаточно розоряючись³⁸. Самовільні переселенці могли оселитись і в місцевих жителів. Однак за таку послугу місцеві жителі вимагали внести сільській громаді 100-200 руб., а в Західному Сибіру - до 300 руб, яких часто у переселенців не було. Фактично це було купівлею землі у місцевої громади, хоч Юридично земля вважалась державною власністю і продажу не підлягала³⁹. Селяни с. Татарівка Ніжинського повіту Макар і Яким, Левченко повідомляли з Сибіру, куди виїхали самовільно, земському начальнику 5-ї ділянки, що «зарахуватись без ходацького свідоцтва можна лише до поселення старожилів, але для цього потрібно сплатити товариству не менше 100, а то і 150 руб. за кожную особу чоловічої статі, однак такими засобами ми не володіємо»⁴⁰.

У 1908 р. на допомогу землевпорядним комісіям у справі переселення прийшло земство. В цьому році було створено обласну земську південноросійську переселенську організацію, яка повинна була впорядкувати переселенський рух з українських губерній. Її перший установчий з'їзд відбувся 9–11 червня 1908 р. в Полтаві за участю представників Чернігівського, Полтавського, Харківського, Катеринославського, Херсонського і Київського земств. На з'їзді було визначено коло діяльності новоствореної організації: оглядати й умовно закріплювати за організацією кращі з переселенських ділянок; доводити до відома ходоків союзних земств місцезнаходження цих ділянок; сприяти ходокам в організації ходацтва і якнайшвидшому закріпленні за ними обраної землі; клопотати за своїх переселенців про видачу їм місцевим начальством позик на облаштування житлом і господарством. У зв'язку з тим, що на губернії, які входили до організації, припадало близько 30% від загальноросійського переселенського руху, переселенське управління щороку надавало останній

третину земельних ділянок. У 1909 р., наприклад, їй було виділено близько 40 тис. душових наділів пропорційно кількості переселенців⁴¹. Чернігівській губернії із цієї кількості дісталась 15 641 доля (тобто наділів на чоловічу душу), охочих же до переселення було набагато більше. Тільки за 7 місяців 1909 р. Чернігівщину покинули 29 126 чол.⁴², тобто близько 14 тис. селян поїхали невідомо куди, сподіваючись на щасливий випадок. Представник губернського земства І. Коновал у 1909 р. писав у своїх дорожніх нотатках:

«По дорозі з Бобровиці в село Озеряни (Козелецький повіт – *О.Г.*) зустрівся з обозом переселенців. Тяжко було дивитись на цю картину: земля навкруги чорна, як смола, вдалині синіли ліси, на станції стояли потяги із хлібом; і ось тут, в цьому благодатному куточку є люди, яким нема до чого докласти своїх рук, яким доля створила один вихід - виїхати в далекий невідомий край... Найбільш заможні люди з жителів Озерян мають 5-6 десятин землі, і таких в селі із 300 дворів є лише 2-4 господарства, а інші мають 1-3 десятини; звичайно за таких умов і за теперішнього устрою селянам залишається тільки переселитись до Сибіру»⁴³.

Згідно з практикою $\frac{3}{4}$ переселенського фонду розподілялось між повітами прямо пропорційно кількості малоземельних і безземельних господарств у них, остання його частина обернено пропорційно кількості приватновласницької землі, яка припадала на кожне незабезпечене землею господарство⁴⁴. На Чернігівщині вирішили інакше: половину долей розподілили пропорційно попиту кожного повіту, а іншу половину - пропорційно виходу переселенців із кожного повіту за останні 10 років. В результаті в переломному 1909 р. найбільше долей дісталось Суразькому повіту - 2030, Остерському - 1470, Новгород-Сіверському - 1412, Борзнянському - 1200, Сосницькому - 1043, Чернігівському - 1004, Ніжинському - 967. Охочих же переселитись в цих повітах було принаймні разів у 5 більше, що примушувало до обмеження ходацтва, а тому частина селян вирушала в Сибір навмання. Зокрема, Ніжинська землевпорядна комісія в 1908 р. інформувала земських начальників, що «клопотання про переселення в комісії є від 5600 душ, а переселенських ділянок на Ніжинський повіт буде дано не більше 1000 душових долей, то на посилку ходаків можуть розраховувати тільки ті особи, які зробили в комісію заяви про бажання переселитись до 1 серпня 1908 р.». Більшість виділених чернігівцям ділянок знаходилась в Томській губернії, Тургайсько-Уральському і Акмолинському районах, тобто переважно в степових регіонах⁴⁵. Чернігівці, як корінні жителі лісостепу, важко пристосовувались до життя в практично голому степу, з приводу чого старший агент з переселення в Акмолинській області 16 квітня 1909 р. писав в Чернігівську губернську управу:

«Атбасарський повіт є повністю степовим, його ділянки віддалені на 150-200 верст від найближчого лісу і розміщуються виключно на колодязній воді. Сінокоси повністю відсутні. Таким чином, повіт може бути успішно колонізований вихідцями із степових місцевостей, якими є губернії: Херсонська, Катеринославська і частково Полтавська, Харківська, Воронежська. Навряд чи можливо чекати успіху від ходацтва сюди чернігівців, що підтверджується незакріпленими минулої осені в Атбасарському повіті 519 долей...»⁴⁶.

Ніжинська повітова землевпорядна комісія повідомляла губернську земську управу, що «для переселенців із Ніжинського повіту необхідні переселенські ділянки переважно лісостепові і меншою мірою степові». Щоб уникнути ситуацій, коли ходоки повертались безрезультатно, головноуправляючий землевпорядкуванням і землеробством телеграмою від 18 квітня 1909 р. повідомляв чернігівського губернатора про те, що «з метою забезпечення ходокам свободи вибору земель необхідно направляти їх не на одну задалегідь визначену ділянку, а в певний повіт Сибіру»⁴⁷.

Посилене переселення із Чернігівщини в 1907–1908 рр. не могло не відбитись на багатьох сторонах економічного життя губернії. Під впливом переселення повинні були змінитись темпи земельної мобілізації, змінитись ціни на землю, скоротитись пропозиція праці. Із Суразького повіту за 1906–1908 рр. виселилось близько 20 тис. чоловік, які вивезли із собою в Азіатську Росію готівкових грошей і майна не менш ніж на 2 млн. руб. – по 70 руб. грошима і по 25 руб. майном на кожного переселенця. З іншого боку – ці переселенці звільнили в повіті 10–15 тис. дес. землі⁴⁸. Бажаючи швидше переселитись, переселенці продавали свої землі майже вдвічі дешевше звичайної ціни, в середньому приблизно на 48%. Найбільше зниження спостерігалось в північних повітах губернії, де ґрунти були малородючі, а селянські наділи більшими⁴⁹. У доповіді голови Чернігівських губернських земських зборів М. Савицького на черговій сесії в 1909 р. констатувалось, що переселенці «зазнають значних втрат, оскільки ліквідувати землі та інше майно доводиться переважно не за звичайними ринковими цінами, а цінам значно нижчим... На цьому ґрунті створюється експлуатація малозабезпечених небагатьма заможними їх односельцями». Неодмінний член Ніжинської землевпорядної комісії, відповідаючи на питання анкети про умови ліквідації земель переселенцями, стверджував, що переселенці «втрачають у порівнянні із середніми існуючими цінами від 10 до 40% в залежності від кількості переселенців. Траплялись випадки, що втрачали і 50%». На розмір ціни землі свій негативний вплив справляли і труднощі з оформленням документів на володіння і продаж земель⁵⁰.

Найбільш насиченими роками в плані переселення з Чернігівської губернії були 1907–1908 р., після чого хвиля переселень почала спадати. Пік переселення із Чернігівщини припав на 1908 р., коли за даними губернської земської управи із губернії виселилось 7004 сім'ї, які налічували 47027 душ⁵¹ (за даними Челябінського і Сизраньського переселенських пунктів відповідно 7181 сімей і 45818 душ⁵², а за даними Південноросійської земської переселенської організації – 47 680 душ обох статей⁵³). На засіданні Чернігівської губернської управи 3 вересня 1909 р. зазначалось, що «переселенський рух із Чернігівської губернії, зростаючи з кожним роком, досяг нині величезних розмірів... За щорічного приросту сільського населення в 53 300 душ майже весь щорічний приріст сільського населення виселяється із губернії»⁵⁴. З 1909 р. переселенський рух пішов на спад, хоч і залишався значним. Вже з весни 1910 р. із повітових землевпорядних комісій все частіше починають надходити повідомлення не

про брак земельних ділянок в Сибіру, а про їх невикористання. Чернігівська повітова комісія 30 квітня 1910 р. повідомляла губернську земську управу про невикористання в Томській губернії 55 долей і в Акмолинській області 54 долей. Глухівська комісія 7 травня доповідала про невикористані в Єнісейській губернії 776 ділянок. Новгород-Сіверська комісія 22 травня пропонувала земській управі виділені їй 86 ділянок в Тобольській губернії віддати для огляду ходокам з інших повітів. Ніжинська повітова землевпорядна комісія 22 травня 1910 р. інформувала губернську земську управу, що «в повіті нема охочих до переселення в Тобольську губернію»⁵⁵. Абсолютні і відносні розміри переселення з Чернігівщини в 1906 - 1912 рр. подаємо в *табл. 1*⁵⁶.

Таблиця 1

Переселення з Чернігівської губернії в 1906 -1912 рр.

Повіти (у порядку спадання)	Душ обох статей Всього за 1906-1912 рр .							% до заг. по губернії	
	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912		
Суразький	3148	13370	6394	2544	1157	1115	991	28719	18,2
Н-Сіверський	471	3296	5292	2572	1197	469	244	13541	8,0
Мглинський	842	5264	2443	1604	944	333	163	11593	7,5
Городнянський	663	3751	3367	1798	484	565	269	10896	6,9
Чернігівський	273	4637	3546	1116	497	328	112	10509	6,8
Сосницький	349	1783	3603	2486	1029	689	157	10096	6,4
Конотопський	244	1225	3672	2541	1055	794	264	9795	6,3
Остерський	244	1894	3476	2049	1361	510	170	9704	6,2
Стародубський	484	2084	4204	2137	786	376	265	9336	5,9
Новозибківський	900	2429	2251	1369	546	465	214	8174	5,3
Борзнянський	345	1471	2198	2010	1165	344	272	7804	5,0
Ніжинський	409	1618	2610	1555	604	308	126	7230	4,6
Кролевецький	213	882	1622	2213	1580	422	157	7089	4,5
Глухівський	276	1097	2353	1740	848	196	141	6651	4,3
Козелецький	728	1189	1649	963	1344	503	159	6485	4,1
По губернії	9589	45940	47680	28697	14595	7417	3704	157622	100

Як свідчать дані *табл. 1*, хвиля переселенського руху, досягнувши найбільшої висоти в 1907–1908 рр., в наступні роки почала спадати і за 1909–1912 рр. із Чернігівської губернії переселилось 54 413 душ обох статей, тобто на 47,3% менше чим за 1906-1908 рр., коли з губернії виселилось 103 209 чол. У 1912 р. покинули батьківщину лише 643 господарства і 3704 чоловік, що становило 38,6% від 1906 р., тобто від року початку столипінської аграрної реформи. У 1913–1914 рр. переселенський рух із Чернігівщини знову активізується, хоч і не досяг попередніх масштабів: у 1913 р. виїхало 6 029 чол., у 1914 р. – 8 014 чол., а в 1915 р. – 1008 чол.⁵⁷. Якщо врахувати, що населення Чернігівської губернії на 1 січня 1915 р. становило за даними Центрального статистичного

комітету 3 148 900 чоловік⁵⁸, то виходить, що з Чернігівщини за 1906–1914 рр. виселилось близько 5,45% населення. Назад за ці роки повернулось близько 15 тис. чоловік (0,48% від кількості населення)⁵⁹.

Найбільш популярні у чернігівців райони виселення (за даними Південно-російської обласної земської переселенської організації) подаємо в *табл. 2*⁶⁰.

Таблиця 2

Регіони поселення переселенців із Чернігівської губернії за 1906 -1912 рр.

Губернії і області переселення	Душ обох статей в		% до підсумку по губернії за кожен рік					
	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1906 -1912
Томська	18,0	30,6	44,3	39,4	27,6	32,5	39,6	35,6
Приморська	31,3	40,7	9,5	7,5	9,4	10,5	14,2	19,7
Акмолинська	24,0	10,6	20,1	13,6	15,9	11,2	7,2	15,3
Єнісейська	4,3	4,3	8,2	8,1	5,6	6,2	8,6	6,5
Тобольська	8,2	6,3	4,0	4,0	4,2	7,5	3,2	5,1
Тургайська	4,4	1,9	3,0	8,6	8,6	8,9	3,6	4,6
Амурська	2,1	2,5	1,6	5,0	7,6	3,2	6,7	3,2
Семипалатинська	3,0	1,2	3,0	6,9	3,2	0,8	2,1	3,1
Уфимська	2,3	0,3	1,6	1,5	4,5	8,4	6,0	1,9
Іркутська	0,3	0,7	2,3	1,9	2,0	2,7	5,4	1,7
Семиріченська		0,1	1,5	1,2	2,7	2,6	2,0	1,1
Оренбурзька	1,6	0,4	0,5	0,5	0,9	0,6	0,7	0,6
Уральська		0,1	0,3	0,9	2,9	0,1	-	0,5
Забайкальська		-	-	0,2	2,9	1,0	0,3	0,4
Самарська	0,5	0,2	-	-	1,4	0,9	-	0,3
Симбірська		-	-	0,1	0,6	2,0	-	0,2
Сирдар'їнська		-	-	0,3	-	0,3	0,4	0,1
Інші: Самаркандська, Пермська		0,1	0,1	0,3	-	0,6	-	0,1
Всього	100	100	100	100	100	100	100	100

Отже, згідно *табл. 2*, найбільш популярним регіоном у чернігівських переселенців у всі роки століпінської аграрної реформи була Томська губернія. Туди найбільше виїхало мешканців Новозибківського повіту (48%), а найменше - Чернігівського (22,4%). У Примор'я переселилось найбільше із Чернігівського повіту (41,7%), а найменше - із Новгород-Сіверського (2,9%). Акмолинську область найбільше вподобали у Конотопському (31,8%), а найменш - у Новозибківському (0,2%) повітах. Єнісейську область для переселення найбільш з усіх повітів облюбували новгород-сіверці (18,2%) і глухівці (17,4%), а Тобольську - мглинчани (23,7%). Суражани відправлялись переважно у Примор'я (34,7%), а ніжинці (30%) і козельчани (31%) - в Акмолинську область⁶¹.

В роки столипінської аграрної реформи відбувався і зворотній рух селян. У 1907 р. представник Сосницького земства, який супроводжував ходаків в Уральську область, в канцелярії управління Тургайсько-Уральського переселенського району зустрів сім'ю переселенців, які повертались на Чернігівщину із Актюбінського повіту, тягнучи із собою дітей, коня і корову. Причину свого повернення вони пояснили несприятливими кліматичними умовами, нестачею води, відсутність додаткових заробітків. На ділянці, де вони оселились, увесь врожай пшениці був випалений спекою, а будинок звести взагалі не вдалось, оскільки солончак «не взяла копаниця»⁶².

Журнал «Селянин» у 1912 р. так описував чернігівських селян, які повертались із Сибіру додому:

«Цих зворотних «Сибіряків» можна бачити на всіх наших вузлових станціях. Особливо гнітюче враження справляють сімейні «Сибіряки». Худі, хворобливі, ледве одягнені і взуті, що жадібно поглядають на будь-яку їжу, вони більше схожі на жебраків. Кожен із цих «жебраків» розповість вам сумну історію свого переселення. Не обміркувавши ретельно, не ознайомившись з умовами проживання і переселення в Сибір і головне не розрахувавши власних сил і засобів, людина розпродала свою худобу і з усією сім'єю вирушила в далеку дорогу. «Казали люди, казало начальство, то я й послухав». Через це необдумане «послухав» люди наймовірно страждають і вщент розоряються»⁶³.

Більшість зворотних переселенців із Чернігівщини (82,4%) пробули в Сибіру менше року, передусім повернулась із степових районів, де або не знайшли вільних земельних ділянок, придатних для землеробства (41,1%), або так і не змогли пристосуватись до відмінних від чернігівських кліматичних умов (22,3%). Ще 24,8% чернігівців для облаштування життя на новому місці не вистачило тих матеріальних засобів, які вони виручили від продажу майна на батьківщині. Важливим чинником, який сприяв зворотному переселенню, була погана поінформованість частини селян про умови життя на чужині, хоч землевпорядні комісії докладали всіх зусиль, щоб запобігти такому невігластву і самовільному переселенню. Заданими земської статистики, з тих селян, які для одержання інформації про місця переселення користувались чутками («казали люди»), додому потім повернулись 71,3%⁶⁴. Кількість зворотних переселенців Чернігівської губернії у 1906-1911 рр. за даними Челябінського і Сизранського переселенських пунктів показана в *табл. 3*⁶⁵.

Таблиця 3

Зворотні переселенці із Чернігівської губернії в 1906-1911 рр.

Повіти	Душ обох статей					
	1906	1907	1908	1909	1910	1911
Суразький	49	495	383	446	529	283
Мглинський	22	242	116	159	279	485
Стародубський	49	55	55	185	184	182
Новозибківський	-	92	64	144	172	107
Н-Сіверський	15	49	57	156	131	144

Глухівський	7	79	35	73	55	176
Кролевецький	-	46	35	56	183	175
Сосницький	6	38	119	199	149	103
Городнянський	6	63	82	154	124	106
Чернігівський	-	85	175	372	105	142
Остерський	-	47	219	127	286	307
Козелецький	3	25	37	90	187	198
нжинський	5	53	65	150	103	191
Борзнянський	31	43	63	105	88	100
Конотопський	5	31	89	194	141	150
По губернії	198	1444	1594	2610	2716	2849

Як бачимо із *табл. 3* кількість зворотних переселенців до 1912 р. постійно зростала, що було пов'язано із значною кількістю мігрантів у 1907–1909 рр., адже повертались додому і ті переселенці, які прибували на нові місця і в минулі роки. З 1909 р. переселенська хвиля пішла на спад і після 1911 р. рух селян у зворотному напрямку теж пішов на спад. У 1913 р. назад на батьківщину повернулись 1 513 чол., в 1914 р. – 865 чол., а в 1915 р. – 308 чол.⁶⁰. Певні невдачі переселенської стратегії П. Столипіна для Чернігівщини (8,7% зворотних переселенців за 1906–1915 рр.) можна пояснити несприятливими кліматичними умовами, епідеміями, відсутністю житла, невмінням частини селян налагодити власне господарство, прорахунками влади при організації переселень. Не останню роль тут відігравали і недовіра селян до влади, що викликало самовільні переселення, а також транспортні і інформаційні проблеми, нестача коштів у переселенців, недостатня їх підтримка на новому місці. Недовірою селян до влади часто користувались різні шахраї, які виманювали у переселенців гроші за сприяння в облаштуванні на нових місцях і залишали їх ні з чим. В інструкції для переселенців попереджалося, що «в Челябінську переселенці обов'язково повинні з'явитись до переселенського чиновника для відмітки. Слід остерігатись в Челябінську різних темних людей, які будуть вводити в оману, обіцяти кращі ділянки; багато пройдисвітів цим живуть»⁶⁷. Соціально-психологічний фактор невдач в еміграційній політиці уряду був пов'язаний з тим, що більшість переселенців походили з найбідніших верств або були розорені, в свідомості яких переважали споживацька мінімалістська етика, орієнтована на задоволення скромних життєвих потреб сім'ї, а не на організацію і розбудову власного міцного господарства⁶⁸. Тим часом уряд захоплювався до переселення не економічно слабкі, а середні за рівнем розвитку господарства. Тому повернення назад лише дванадцятої частки переселенців із Чернігівщини можна назвати безсумнівним успіхом реформи (по всій імперії середній показник був вдвічі вищий⁶⁹).

Освоєння переселенцями нових територій проходило в складних умовах. Чернігівський часопис «Селянин» у 1910 р. так описував становище переселенців на Далекому Сході, де були переважно вихідці із Чернігівської губернії:

«Прибувши на відведену ділянку, переселенець одразу потрапляє в незвичну для себе обстановку. Тут все для нього нове і чуже, починаючи з ґрунту і лісу і закінчуючи періодичними літніми дощами і безсніжними зимами. Замість сухих рівнин Південної Росії він зустрічає заболочені простори. Оселяючись поблизу річок, переселенець сподівається мати зручний водопій, а натомість виявляється, що взимку річка промерзає до дна, а влітку після значних злив, повинь зносити копиці сіна і навіть житлові споруди. Переселенець звик до озимих посівів, а тут останні зовсім не родять. Будинки, збудовані за зразком Полтавської губернії, тут взимку так охолоджуються, що в ньому жити зовсім неможливо, скільки печей не топи. Зібрані на зиму запаси овочів в погребі, збудованому за звичним для переселенця зразком, промерзають і гниють».

Далі кореспондент «Селянина» писав:

«Важко переселенцю пристосуватись до важких умов життя на Далекому Сході. Тим не менше, робота просувається. Нестаток жене туди людей і завдяки їх наполегливій праці серед пустельної тайги чи на краю мокрої низини виникають поселення і приваблюють нових і нових поселенців. Із переселенців на Далекий Схід за три роки будинки збудували в Приморській області – 74%, в Амурській – 62%. В перший рік вдалось посіяти не більше $\frac{1}{2}$ – $\frac{3}{4}$ дес. Прибуток домогосподарства за три роки становив в Примор'ї 321 руб., у Амурській області – 266 руб., витрати відповідно 353 і 312 руб. З собою на Далекий Схід переселенці везли в Примор'я 182 руб., в Амурську область – 100 руб., не рахуючи позики із Переселенського управління, яка становила 80 – 200 руб.»⁷⁰.

За даними обстеження, проведеного серед переселенців Томської губернії в 1911-1912 рр. (а саме в цю сибірську губернію виселилось найбільше чернігівців в роки столипінської реформи), річний прибуток селянської сім'ї, що засівала до 3 дес. землі, складав приблизно 216 – 220 руб. В той же час щорічні витрати дорівнювали 265 – 270 руб. Крім того, податки забирали майже $\frac{1}{9}$ прибутків. Отже, селянська сім'я могла виплатити позички шляхом урізування і без того своїх обмежених потреб⁷¹.

Однак, не зважаючи на неймовірні труднощі і наявність зворотного переселення, шляхом прикладення нелюдських зусиль силами рядових чернігівців неосвоєні раніше території почали набувати цивілізованого вигляду. Ось як описував в 1911 р. кореспондент життя в одному з поселень на Далекому Сході, заснованому ще в кінці XIX ст. вихідцями із с. Олишівка Козелецького повіту: «Маленький хутірець в Приморській області, початок якому поклали 20 років тому перші олишівці-піонери, швидко розрісся в досить багатолюдне село, нанесене на карту під назвою Нової Олишівки. Між молодою колонією і її «метрополією» встановились постійні зв'язки. «Метрополія» і колонія обмінюються не лише листами, а часто і продуктами». Кореспондент зазначав, що олишівці разом із звичаями, піснями, говіркою і прислів'ями перенесли на нове місце проживання ткацький та шкіряний промисли, а також почали виробувати тютюн та квасоллю⁷².

Тяжкою працею переселенці освоювали величезні простори, зайняті раніше тайгою і голим степом, осушували болота, зрошували безводні землі. Зробити це за допомогою наявних у розпорядженні селянства знарядь було

надзвичайно важко. Тисячі людей заплатили за переселення своїм життям. Особливо вражаючим були успіхи в розвитку землеробства на Далекому Сході, де воно до того часу було практично відсутнє. Різко зросла площа посівів зернових культур у Тобольській, Томській, Єнісейській, Іркутській губерніях Сибіру та в Забайкальській області. Аграрні міграції істотно вплинули на структуру посівних площ окраїн. Під впливом сільськогосподарської діяльності переселенців корінне населення окраїн Росії почало сіяти овес, гречку, пшеницю, буряк, льон, коноплі, соняшник, садити тютюн, капусту, картоплю, помідори. Завезені переселенцями сільськогосподарські знаряддя почали набувати застосування й серед корінних жителів⁷³. Українці поширили у Сибіру і на Далекому Сході свинарство і бджільництво. У свою чергу новосели використовували трудовий досвід місцевого населення, зокрема, в будівництві зрошувальних споруд, заміні волів на коней і важких возів на легкі⁷⁴.

Впродовж 1906–1914 рр., тобто в роки столипінської аграрної реформи, Чернігівську губернію покинуло 171 665 чоловік⁷⁵. За цей же період на Далекий Схід із Чернігівщини прибуло 42 993 осіб обох статей (близько 24% від всіх чернігівських переселенців). З них у Примор'я прибуло 36 147 чол., а до Амурської області - 6 846 чол.⁷⁶. До Сибіру з Чернігівщини в цей час переселилось близько 110 тис. чоловік (64%), до Казахстану - 13 тис. чол. (8%), до європейських губерній - 4 тис. чол. (2,5%) і в Середню Азію - 2 тис. чол. (1,5%)⁷⁷. Якщо навіть врахувати те, що частина переселенців повернулася на батьківщину (8,7% - близько 15 тис. осіб), то все ж приблизно 155 тис. чернігівців в період столипінської аграрної реформи знайшли в східних регіонах Росії свою другу батьківщину.

У підсумку за роки реформи, переборюючи всі труднощі, по двом регіонам Далекого Сходу чернігівцями на місці пустелі було утворено близько 200 населених пунктів з 12 тис. житлових будинків і 10 тис. дес. обробленої землі⁷⁸. У різних губерніях Сибіру за ці роки виникло 447 переселенських селищ, принаймні збереглася інформація про обстеження в 1911-1912 рр. саме стількох населених пунктів⁷⁹. Близько половини з них були засновані і заселені вихідцями із Чернігівщини.

¹Герасимчук ОМ. Міграції чернігівського селянства до початку столипінської аграрної реформи (1861 – 1906 рр.) // Сіверянський літопис. - 2010. - №2-3. - С. 199 – 211.

²Брук СИ., Кабузан В.М. Миграция населения в России в XVIII – нач. XX в. (Численность, структура, география) // История СССР. - 1984. - № 4. - С. 41 – 59; Их же. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – нач. XXв. // Советская этнография. - 1981. - №5. - С. 15 – 31; Кабузан В.М. Переселення українців у Далекосхідний край в 1850 – 1916 рр. // Український історичний журнал. - 1971. – № 2. – С. 65 – 70; Скляров Л.Ф. Переселение и землеустройство в Сибири в годы столыпинской аграрной реформы. - Л.: ЛГУ, 1962. - 568 с.

³ Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки сталинської аграрної реформи (1906 – 1913 рр.) // Український історичний журнал (УІЖ). - 1974. - №7. - С. 32 – 42; *Його ж.* Міграції українського селянства (1861 – 1905 рр.) // УІЖ. - 1982. - № 9. - С. 61 – 71; *Его же* Аграрные миграции в России (1861 – 1917 гг.) // Вопросы истории. - 1983. - №3. - С. 17 – 31.

⁴ Якименко М.А. Міграції українського селянства (1861 – 1905 рр.) ... - С. 65.

⁵ Переселение из Черниговской губернии в 1909 – 1911 гг. По материалам Челябинского и Сызраньского переселенческих пунктов. - Чернигов, 1913. - С. 1.

⁶ Статистический ежегодник России 1914 г. (год одиннадцатый). - Петроград, 1915. - С. 14.

⁷ Переселение из Черниговской губернии в 1909 – 1911 гг. - С. 3; Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении // Земський сборник Черниговской губернии. - 1914. - Вып. 1-й. – Чернигов, 1914, - С. 24 - 25.

⁸ Переселение из Черниговской губернии в 1909 – 1911 гг. - С. 2.

⁹ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). - К, 1995. - С. 16.

¹⁰ Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки сталинської аграрної реформи (1906 – 1913 рр.) // УІЖ. - 1974. - №7. - С. 37.

¹¹ Переселение из Черниговской губернии в 1909 – 1911 гг. - С. 3.

¹² Якименко М.А. Організація переселення... - С. 37; Статистический ежегодник России 1914 г. - С. 5 – 7; Статистический ежегодник России 1915 г. (год двенадцатый). - Петроград, 1916. - С. 12 – 13.

¹³ Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии... - С. 24 – 25; Статистический ежегодник России 1913 г. - С-Пб., 1914. - С.7; Статистический ежегодник России 1914 г. - С. 14; Статистический ежегодник России 1915 г. - С.13.

¹⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань (*дали* - ЦДАГО) України, ф. 43, оп. 1, спр. 42, арк. 22.

¹⁵ Лось Ф.С., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907 – 1914. - К., 1976. - С. 52.

¹⁶ Якименко М.А. Організація переселення... - С. 32.

¹⁷ Раєвський С.М. Переселення селян з Лівобережної України на Далекий Схід наприкінці ХІХ- початку ХХ ст. // Сумська старовина. - 2005. - № XV. - С. 146.

¹⁸ Переселение из Черниговской губернии в 1909 – 1911 гг. - С. 18.

¹⁹ Переселение в Сибирь из Черниговской губернии в 1906 – 1908 рр. По материалам Челябинского переселенческого пункта. - Чернигов, 1910. - С. VII.

²⁰ Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф.1336, оп.1, спр. 23, арк. 12.

²¹ Якименко М.А. Організація переселення... - С. 39.

²² Радченко Л.Н. Земський опит помощи переселенцам // Земський сборник Черниговской губернии. - 1907. - №11. - С. 72.

²³ Там само. - С. 67.

²⁴ Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 67, арк. 1.

²⁵ Там само, спр. 24, арк. 29.

²⁶ Там само, арк. 32.

- ²⁷ Там само, спр.452, арк.114 зв.
- ²⁸ Корреспонденция из Глуховского уезда // Земський сборник Черниговской губернии. - 1909. - № 3. - С. 192.
- ²⁹ Держархів Чернігівської області, ф. 147, оп. 1, спр. 1137, арк.3 зв.–4.
- ³⁰ Журналы Козелецкого уездного собрания Чрезвычайной сессии 1908 г. (заседание 22 января) и очередной сессии 1908 г. (заседание 25 – 30 сентября). - Чернигов, 1909. - С. 235.
- ³¹ Сельскохозяйственный обзор по Черниговской губернии за 1907 г. По сообщениям корреспондентов. Год 4. - Чернигов, 1908. - С. 89 – 90.
- ³² Там само, с. 85.
- ³³ Там само, с. 87.
- ³⁴ 1 Ноября 1912 г. // Селянин. - 1912. - № 21. - С. 641 – 643.
- ³⁵ Якименко М.А. Організація переселення... - С. 41.
- ³⁶ Косменко-Загорский В.П. Из поездки по Черниговской губернии для наблюдения за движением переселенцев // Земський сборник Черниговской губернии. - 1909. - №5. - С. 91, 94.
- ³⁷ Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 119, арк. 115, 202 зв., 238.
- ³⁸ Там само, арк. 215, 237.
- ³⁹ Тюкавкин В.Г., Шагин Э.М. Крестьянство России в период трех революций: Книга для учителя. - М., 1987. - С. 113 – 114.
- ⁴⁰ Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 229, арк. 110.
- ⁴¹ Якименко М.А. Організація переселення... - С.40 – 41.
- ⁴² Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 119, арк. 76, 221.
- ⁴³ Коновал И. По городам и селам Черниговской губернии // Земський сборник Черниговской губернии. - 1909. - №4. - С. 198 - 199.
- ⁴⁴ Якименко М.А. Організація переселення... - С. 41.
- ⁴⁵ Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 119, арк. 9, 55, 76.
- ⁴⁶ Там само, арк. 118.
- ⁴⁷ Там само, арк. 10, 80.
- ⁴⁸ Некоторые статистические данные о переселении из Черниговской губернии // Земський сборник Черниговской губернии. - 1909. - № 1. - С. 98.
- ⁴⁹ Ликвидация землевладения у переселяющихся в Сибирь черниговских крестьян и казаков в 1909 г. - Чернигов, 1911. - С. 12.
- ⁵⁰ Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 119, арк. 224, 248 – 248 зв.
- ⁵¹ Там само, арк. 21.
- ⁵² Переселение из Черниговской губернии в 1909 – 1911 гг. - С. 9.
- ⁵³ Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии... - С. 24.
- ⁵⁴ Відділ Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині, ф. 1336, оп. 1, спр. 119, арк. 221.
- ⁵⁵ Там само, спр. 229, арк. 55.
- ⁵⁶ Складено за: Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губер-

нии... - С. 24 – 25.

⁵⁷ Статистический ежегодник России 1913 г. - С. 7; Статистический ежегодник России 1914 г. - С. 14; Статистический ежегодник России 1915 г. - С. 13.

⁵⁸ Статистический ежегодник России 1915 г. – С. 47.

⁵⁹ Статистический ежегодник России 1913 г. - С. 7; Статистический ежегодник России 1914 г. - С. 14; Статистический ежегодник России 1915 г. - С. 13.

⁶⁰ *Складено за:* Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии... - С. 30 - 31.

⁶¹ Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии... - С. 30 – 31.

⁶² *Радченко Л.Н.* Земский опыт помощи переселенцам // Земский сборник Черниговской губернии. - 1907. - № 11. - С. 72.

⁶³ Черниговские переселенцы // Селянин. - 1912. - №12. - С. 367 – 368.

⁶⁴ Переселение в Сибирь из Черниговской губернии в 1906 – 1908 г. - С. 44, 47 – 48.

⁶⁵ *Складено за:* Переселение в Сибирь из Черниговской губернии в 1906 –1908 г. - С. 188 – 189; Переселение из Черниговской губернии в 1909 - 1911 гг. - С. 60, 66.

⁶⁶ Статистический ежегодник России 1913 . - С.7; Статистический ежегодник России 1914 г. - С. 14; Статистический ежегодник России 1915 г. - С. 13.

⁶⁷ К переселению // Черниговское слово. - 1910. - № 971. – 30 марта. - С. 1.

⁶⁸ *Литвин В.М.* Історія України. - К., 2008. - С. 375 – 376.

⁶⁹ *Рогалина Н.Л.* Задачи и уроки изучения российских аграрных реформ XX века // Российская история. - 2011. - № 4. - С. 5.

⁷⁰ *Маслов С.* Переселенцы на Дальнем Востоке // Селянин. - 1910. - № 3. – 1 июля. - С. 436 – 437.

⁷¹ *Якименко М.А.* Крах переселенської політики царизму в 1906 – 1913 р. // Український історичний журнал. - №7. - 1976. - С. 47.

⁷² *Олишевец К.М.* Олишевка, Козелецкий уезда // Земский сборник Черниговской губернии. - 1911. - № 4. - С. 233 – 234.

⁷³ *Якименко М.А.* Міграції українського селянства... - С. 69.

⁷⁴ *Коровушкин Д.Г.* Украинцы в Западной Сибири: Расселение и численность в конце XIX – начале XXI века. - Новосибирск, 2007. - С. 22 – 23.

⁷⁵ Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении. – С. 24 – 25; Статистический ежегодник России 1913 г. - С. 7; Статистический ежегодник России 1914 г. - С. 14.

⁷⁶ *Кабузан В.М.* Переселення українців у Далекосхідний край... - С. 69.

⁷⁷ Главнейшие итоги для характеристики Черниговской губернии в статистико-экономическом отношении. - С. 30 – 31.

⁷⁸ *Маслов С.* Переселенцы на Дальнем Востоке. - С. 38.

⁷⁹ *Якименко М.А.* Крах переселенської політики царизму... - С. 42.

Герасимчук Олександр **Переселення чернігівського селянства в роки столипінської аграрної реформи (1906 - 1916 рр.)**

В статті подано характеристику аграрного переселення селян Чернігівської губернії в роки столипінських аграрних перетворень (1906 - 1916 рр.). Міграції чернігівського селянства розглядаються в контексті політики уряду, соціально-економічного становища Чернігівщини початку XX ст.

Ключові слова: Чернігівська губернія, аграрна реформа, аграрне переселення, міграції селянства, ходок.